

การตีความใหม่ของภาพสลัก
เล่าเรื่องพระลักษมณ์รบ
อินทรชิตที่ปราสาทพิมาย

พิชญา สุ่มจินดา*

* อาจารย์ สาขาวิชาศิลปะไทย ภาควิชาศิลปะไทย คณะวิจิตรศิลป์ มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่ <<https://sites.google.com/a/finearts.cmu.ac.th/pitchaya/>>.

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นการวิเคราะห์เชิงประติมานิรมานวิทยาเพื่อจัดความ
คลุมเครือของการตีความภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะบนทับหลังภายในมณฑป
ของปราสาทประธานแห่งปราสาทพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา จาก
การศึกษาพบว่าภาพสลักดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องเล่าในรามายณะฉบับ
วาลมิกิ ภาคที่ 6 ยุทธกานท์ กล่าวถึงตอนที่พระลักษมณ์ทรงสู้รบกับอินทรชิต
ด้วยการยื่นเหยียบบนบ่าของหนุมานจนเป็นฝ่ายมีชัย ซึ่งนับว่าตรงกับภาพสลัก
บนทับหลังดังกล่าวของปราสาทพิมาย อุทาหรณ์จากเรื่องราวตอนนี้แสดงถึงชัย
ชนะของพระลักษมณ์ที่มีต่ออินทรชิตว่าเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความยึดมั่นในคุณค่า
และการดำรงอยู่ของธรรม อนึ่ง การปรากฏภาพรามายณะบนทับหลังภายใน
ปราสาทประธานเพียงแผ่นเดียวในขณะที่ทับหลังแผ่นอื่นล้วนแสดงภาพเชิงพุทธ
ต้นตระกูลจึงอาจสื่อถึงแนวคิดเรื่องการดำรงมั่นในธรรมอันเป็นแนวคิดที่ได้รับการ
ยอมรับทั้งในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์คู่เคียงกัน

ความนำ

ความโดดเด่นด้านประติมานวิทยา (iconography) ของภาพสลักที่ปราสาทพิมาย (ภาพที่ 1) ที่น่าสนใจเรื่องหนึ่งการอยู่ร่วมกันระหว่างภาพสลักเล่าเรื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์อย่างกลมกลืน ทั้งที่ปราสาทแห่งนี้เป็นวิหารในพุทธศาสนาที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย แต่ภาพสลักส่วนใหญ่กลับเล่าเรื่องเทวปกรณัมในศาสนาพราหมณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวข้องกับลัทธิไวษณพอันถือมหาเทพวิษณุเป็นพระเป็นเจ้าสูงสุด กลับอวดโฉมอยู่ทั่วไปบนหน้าบันและทับหลังรวมทั้งองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ภายนอกปราสาทประธานอย่างโดดเด่น ในทางตรงข้ามภาพสลักอันแสดงว่า ปราสาทแห่งนี้สร้างขึ้นในพุทธศาสนาที่ใหญ่กลับเร้นกายอยู่ใต้เงามืดสลับนทับหลังในปราสาทประธานซึ่งมีด้วยกันทั้งหมด 6 แผ่น ทับหลัง 5 แผ่นแสดงประติมานวิทยาของภาพสลักภายใต้อิทธิพลพุทธตันตระอันบ่งชี้ถึงความรุ่งเรืองของลัทธิตันทรยานภายใต้พระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ผู้ทรงเป็นพุทธมามกะและสร้างปราสาทอย่างชัดเจน ในขณะที่ทับหลังที่เหลืออีก 1 แผ่นกลับแตกต่างโดยเลือกที่จะเล่าเรื่องเทวปกรณัมในศาสนาพราหมณ์จากมหากาพย์รามายณะ วรรณกรรมสำคัญระดับมหากาพย์ของอินเดียอันสรรเสริญเกียรติของพระรามในฐานะอวตารของพระวิษณุ

ภาพที่ 1 ปราสาทประธานของปราสาทพิมาย อ.พิมาย จ.นครราชสีมา ปราสาท
ในศิลปะแบบนครวัด (พุทธศักราช 1643 - 1718) สร้างขึ้นภายใต้พุทธศาสนา
ลัทธิตันตريانในรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 แต่ภาพสลักภายนอกของปราสาท
ประธานเกือบทั้งหมดสลักภาพเล่าเรื่องเทพปกรณัมในศาสนาพราหมณ์

ประติมานิรามาณวิทยาของทับหลัง

ทับหลังเล่าเรื่องรามายณะดังกล่าวมานั้น (ภาพที่ 2) แทรกตัวอยู่เหนือประตูทางเข้าด้านทิศใต้ อันเป็นทิศหลักของปราสาทพิมายภายในอรรธมณฑป หรือมุขหน้าของมณฑปปราสาทประธานอย่างโดดเด่นก่อนทับหลังมารวิชัยที่อยู่ถัดเข้าไปภายในมณฑป¹ ไม่เป็นที่สงสัยเลยว่าทับหลังแผ่นนี้กำลังเล่าเรื่องการสู้รบกันในมหากาพย์รามายณะ ดังพิจารณาได้จากเหล่าวานรสมุนของพระราม และเหล่าสมุนรากษส (ยักษ์) ของพญารากษสรวณะหรือที่เรารู้จักกันดีในนามว่าทศกัณฐ์จากรามเกียรติ์ฉบับสยามภาษา ตัวละครในภาพมีมากมายล้วนกระจัดกระจายและเบียดเสียดอยู่ทั่วไป บนระนาบของทับหลังแสดงอัตลักษณ์ของงานช่างในศิลปะแบบนครวัด (พุทธศักราช 1643 - 1718) ที่นิยมสลักภาพเล่าเรื่องและตัวละครในภาพจำนวนมาก²

ภาพที่ 2 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระลักษมณ์รบอินทรชิต บนทับหลังชั้นในของมณฑปปราสาทประธานของปราสาทพิมาย แสดงการเผชิญหน้าและสู้รบประยุทธ์กันระหว่างฝ่ายพระรามและสมุนวานร ซึ่งมีพระลักษมณ์ทรงหนุมานต่างพาหนะเป็นจอมทัพทางด้านซ้ายของภาพและฝ่ายรากษสมีอินทรชิต โอโรสของรวณะ (ทศกัณฐ์) เป็นจอมทัพบนรถศึกทางด้านขวาของภาพ

ทับหลังแผ่นนี้แบ่งองค์ประกอบตามแนวราบออกเป็น 2 ด้าน โดยพิจารณาจากการสับประยुทธ์กันระหว่างกองทัพของทั้ง 2 ฝ่าย ทางด้านซ้ายและขวาซึ่งต่างก็มีจอมทัพของตนยืนอยู่บนพาหนะโน้มเหนี่ยวคันศรประจันหน้าทีบริเวณตอนกลางของทับหลัง ทางด้านซ้ายของทับหลังสลักภาพกองทัพวานร มีจอมทัพทรงสวมมูณหิสมงกุฎทรงกรวยที่พระเศียร พระภูษาทรงจีบเป็นริ้วซีกชายเยื้องออกมาด้านข้างอย่างทีนิยมในศิลปะแบบนครวัด พระหัตถ์ซ้ายทรงถือคันศร พระหัตถ์ขวาทรงถือลูกศรขึ้นเหนือพระเศียร ยืนเหยียบบนบ่าของวานรตัวใหญ่สวมเชือกคั่นรอบคอต่างพาหนะ ในขณะที่ด้านขวาของทับหลังเป็นจอมทัพของฝ่ายรากษสสวมมูณหิสมงกุฎทรงกรวยประดับพระเศียร พระเกศามีปลายงอนปรกลงจนถึงพระศอ ทรงกุ่มทอลเป็นห่วงกลมขนาดใหญ่ พระภูษาทรงจีบเป็นริ้วซึ่งแลเห็นจากทางด้านหลังคลี่ออกเป็นหางปลาคาดทับด้วยรัดประคด ทรงยืนเอี้ยวพระองค์ถือคันศรด้วยมือซ้ายและลูกธนูด้วยมือขวา ในท่วงท่าพร้อมยิงบนรถศึก ที่มีสารถึร่างจิวกำลังควมม้าเทียมรถศึกซึ่งมีใบหน้าเป็นรากษสสวมกะบังหน้า ม้าศึกรากษสตัวนี้ถูกวานรตัวใหญ่สวมมูณหิสมงกุฎกัดที่อกและมืวานรอีกตัวในท่าเหาะเข้าชบกัดที่กะบังหน้า ได้ม้าศึกมีรากษสตนหนึ่งหัวขาดกระเด็นออกจากร่าง ส่วนจอมทัพของฝ่ายรากษสก็ถูกวานรตัวใหญ่เหาะเข้ามากัดเข้าที่น่องและอีกตัวกำลังใช้มือทั้งสองยุดคันศรไว้ขณะกำลังเหาะ

ด้านหลังของจอมทัพฝ่ายวานรมีรากษสตนหนึ่งกำลังใช้อาวุธปาดคอของรากษสอีกตนซึ่งใบหน้ากะเหาะไปแล้วแต่ยังเห็นได้จากปอยผมที่เหลืออยู่ ถัดออกไปวานรสองตัวบนพื้นกำลังกัดอกของรากษสที่เหาะลอยมา ในขณะที่อีกตัวตรงเข้าชบย้าคอของรากษสที่ยืนอยู่จนเกือบขาด ด้านบนมีวานรราว 5 ตัวกำลัง

เหาะลอยมุ่งหน้าไปยังกองทัพของรากษสที่อยู่ตรงข้าม ซึ่งอยู่ในภาวะอลหม่านไม่
แพ้กัน รากษสพวกที่กำลังเหาะลอยอยู่บ้างก็ถูกวานรกัดที่หน้าอก บ้างก็ถูกปาด
จนคอขาด บ้างก็กำลังถอดปล้ำกับวานร ที่อยู่ด้านล่างก็ถูกวานรกัดที่ปาก
รากษสที่อยู่ถัดออกไปกำลังยืนถือดาบและขึ้นนิ้วขึ้นไปข้างบนแสดงอาการตื่น
ตระหนกร่วมกับเหตุการณ์ นำชมเขยช่างผู้สลักว่าสามารถสร้างความขัดแย้ง
ระหว่างการจัดองค์ประกอบของตัวละครในภาพ ซึ่งจะดูคลุมเครือและปะทะกัน
อย่างดูเดือด แต่ก็จำหลักท่วงท่าของตัวละครในภาพดูนุ่มนวลอ่อนไหวไปทั้งภาพ
ได้อย่างลงตัว

ความเห็นของนักวิชาการ

การศึกษาที่ผ่านมาของนักวิชาการ เช่น บรูโน ดาแซงส์ (Bruno Dagens) (1988) และวิตโตริโอ โรเวดา (Vittorio Roveda) (2005) ซึ่งคงเห็น
คล้ายตามดาแซงส์ต่างตีความว่าทับหลังแผ่นนี้กำลังเล่าเรื่องศึกอินทรีชิต แต่
ไม่ได้บอกว่า เป็นศึกครั้งใดและด้วยเหตุผลใดด้วยกันทั้ง 2 ท่าน³ ส่วนพิริยะ ไกร
ฤกษ์ กล่าวว่า เป็นการสู้รบกันในเรื่องรามายณะ แต่ไม่อาจจะระบุได้ว่าเป็นตอนใด⁴
ประติมานิรมาณวิทยาของทับหลังแผ่นนี้คงถือได้ว่า เป็นเรื่องหนึ่งที่คงค้างคาและ
ยังไม่ได้ข้อสรุปที่ชัดเจนจนถึงทุกวันนี้

ภาพที่ 3 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระรามรบราวณะ บนหน้าบันด้านทิศตะวันตกของวิมานปราสาทประธานปราสาทพิมาย แสดงภาพพระรามบนรถศึกทางด้านซ้ายของภาพและราวณะบนรถศึกทางด้านขวาของภาพ

ในเบื้องต้นเมื่อพิจารณาประติมานิรมานวิทยาของจอมทัพของฝ่าย รากษส ซึ่งมีเพียง 1 เศียร 2 กร รากษสตนนี้จึงไม่ใช่ราวณะผู้มี 10 เศียร 20 กร จึงไม่ใช่การสู้รบกันระหว่างพระรามหรือพระลักษมณ์กับราวณะ แต่ควรเป็น รากษสตนอื่นที่มีใช้ราวณะตั้งปรากฏเป็นภาพสลักบนหน้าบันด้านทิศตะวันตกของวิมานปราสาทประธานปราสาทพิมาย (ภาพที่ 3) ดังนั้น ปัญหาที่ต้อง คลี่คลายก็คือ จอมทัพฝ่ายรากษสควรได้แก่ใคร จากการพิจารณาเรื่องราวใน รามายณะฉบับวาลมิกิ โดยเฉพาะศึกลงกาอันเริ่มเนื้อหาตั้งแต่กานท์ที่ 6 ยุทธกานท์

ผู้เขียนเห็นด้วยกับดาแซงส์และโรเวดาว่า เป็นทับหลังนี้ควรเล่าเรื่องศึกอินทรีชิต และเสนอเพิ่มเติมว่า เป็นตอนที่พระลักษมณ์ทรงทำศึกสุดท้ายกับอินทรีชิตและประสพชัยชนะ เพราะหากประมวลเนื้อความในรามายณะฉบับดังกล่าวจะพบว่า การทำศึกของพระรามและพระลักษมณ์แต่ละครั้ง ไม่มีครั้งใดเลยที่พระรามและพระลักษมณ์สองพี่น้องจะไม่ได้อยู่ด้วยกันในสมรภูมิรบ นับตั้งแต่เหล่าวานรเริ่มสร้างสะพานข้ามมหาสมุทรและทั้งสองพี่น้องยกพลวานรประชิดกำแพงกรุงลงกา ศึกแรกที่พระรามกับพระลักษมณ์ประมือกับรากษส คือ ศึกนาคบาท ซึ่งพระรามและพระลักษมณ์ต้องศรของนาคบาทอินทรีชิตจนสิ้นสติ⁵ ต่อมาคือ ศึกกับราวณะที่พระลักษมณ์เกือบเพลิงพล้ำด้วยหอกของราวณะ แต่จบลงด้วยการที่ราวณะขอหย่าศึก⁶ ศึกกุมภกรรณอนุชาของราวณะ ซึ่งเป็นฝ่ายถูกพระรามสังหารสิ้นชีวิต⁷ ศึกอาทิตย์ที่สองพี่น้องร่วมรบ แต่พระลักษมณ์เป็นฝ่ายสังหารอาทิตย์⁸ ศึกพหมาสตร์กับอินทรีชิต ทั้งพระรามและพระลักษมณ์ต้องศรจนสลบ⁹ ศึกกับราวณะที่พระลักษมณ์ทรงเอากายรับหอกของราวณะแทนวิภิชณะ (พิเภก)¹⁰ จนกระทั่งสองศึกสุดท้ายกับราวณะทั้งพระรามและพระลักษมณ์ก็ทรงต่อสู้เคียงบ่าเคียงไหล่กัน¹¹ มีเพียง 2 ศึกเท่านั้นที่เจ้าชายสองพี่น้องต้องออกรบเพียงลำพังนั่นคือ ศึกทหารกล้าที่ราวณะส่งมาออกรบหลังอินทรีชิตถูกสังหารแล้วซึ่งพระรามทรงออกรบ กับศึกอินทรีชิตที่พระลักษมณ์ทรงออกรบนั้น แต่เนื่องจากในศึกทหารกล้าของราวณะไม่มีจอมทัพฝ่ายรากษสออกรบเหมือนเช่นภาพบนทับหลัง เพราะเป็นเพียงกองกำลังทหารอันประกอบด้วยช้างและม้าศึกจำนวนมากปะปนกันและไม่ใช่ตอนสำคัญ¹² ดังนั้น ศึกที่ควรตรงกับภาพสลักบนทับหลังมากที่สุด จึงควรเป็นศึกที่พระลักษมณ์ทรงรบกับอินทรีชิต ซึ่งเป็นศึกเดียวที่ไม่มีพระรามทรงออกรบเคียงข้าง

รามายณะตอนพระลักษมณ์รบอินทรชิต

ในการตีความใหม่นี้ผู้เขียนได้ใช้รามายณะฉบับวาลมิกิ ซึ่งหริ ประสาท ศาสตรี (Hari Prasad Shastri) แปลจากต้นฉบับภาษาสันสกฤตเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากนักวิชาการส่วนหนึ่งได้ตั้งข้อสังเกตถึงอิทธิพลของศาสนา พราหมณ์ในภูมิภาคอุซาคเนย์และรวมถึงกัมพูชาว่า คงได้รับอิทธิพลจากศาสนา พราหมณ์ในอินเดียตอนใต้มากกว่าตอนเหนือ ดังนั้น ผู้เขียนจึงใช้รามายณะฉบับ อินเดียใต้ คือ ฉบับกัมพันร่วมในการสอบทานข้อมูลระหว่างกันด้วย อนึ่ง รามายณะฉบับวาลมิกิมักเอ่ยถึงตัวละครเดียวกันด้วยชื่อเรียกที่ต่างกัน เช่น รชฺวะ หมายถึงพระราม เสวมิติรหมายถึงพระลักษมณ์ มารูตีหมายถึงหนุมาน ทศกรวีระ หมายถึงราวณะ เป็นต้น ผู้เขียนจะใช้ชื่อสามัญในการเรียกตัวละครเหล่านี้ ทั้งหมด เช่น พระราม พระลักษมณ์ หนุมาน หรือราวณะ เป็นต้น เว้นแต่ข้อความที่นำมาอ้างอิงจะใช้ชื่อเรียกตามบทประพันธ์แต่จะวงเล็บไว้ท้ายข้อความ เสมอว่ากำลังหมายถึงผู้ใด

ศึกพระลักษมณ์รบอินทรชิตกล่าวถึงไว้ในกาณฑ์ที่ 6 ยุทธกาณฑ์ตั้งแต่บทที่ 85 - 92¹³ กล่าวถึงอินทรชิตโอรสของราวณะผู้มีฝีมือฉกาจเคยจับพระอินทร์มัดไว้ด้วยศรนาคบาศระงานที่กรุงลงกาจนได้รับความอับอายต่อหน้าธารกำนัลมาแล้ว จึงได้รับสมญาว่า อินทรชิต อันมีความหมายว่า ผู้พิชิตพระอินทร์ ก่อนพระลักษมณ์จะทำศึกสยบอินทรชิตทั้งพระองค์และพระเชษฐา คือ พระราม ต่างเคยออกศึกกับอินทรชิตร่วมกันมาแล้ว แต่ก็เพลี่ยงพล้ำเกือบจะเอาชีวิตไม่รอดด้วยกันทั้งคู่ กล่าวคือ ในศึกนาคบาศอินทรชิตได้แผลงศรในชื่อเดียวกับศึกนั้น เป็นบ่วงบาศนาคมัดพระรามและพระลักษมณ์จนสลบ และในศึกพหมาสตร์อินทรชิตก็กำบังกายแผลงศรพหมาสตร์ต้องพระรามและพระลักษมณ์จนสลบไปทั้ง

สองพระองค์มาแล้ว การศึกในครั้งนี้วิษณะได้ทูลเตือนพระรามว่า อินทรชิตกำลังตั้งพิธีบูชาพระอัคนีอยู่ในป่านิคมภิลา หากสำเร็จพิธีจะไม่มีผู้ใดแม้แต่เทพเจ้าจะต่อกรกับมันได้ ตามลางสังหรณ์ของวิษณะหากให้พระลักษมณ์ออกศึกจะประสบกับชัยชนะซึ่งพระรามก็ทรงอนุญาต¹⁴

กองทัพพระลักษมณ์เคลื่อนพลมาถึงป่าศกดิ์สิทธิ์นิคมภิลา วิษณะจึงทูลพระลักษมณ์ให้โจมตีกองทัพของอินทรชิต ซึ่งประกอบพิธีโหมบูชาพระอัคนีอยู่ในป่าในทันที พระลักษมณ์ทรงแผลงศรมากมายราวกับท่าฝนใส่อินทรชิตและสมุณรากลชส ในขณะที่เหล่าหมีและวานรต่างข่มขู่โจมตีโดยที่เหล่ารากลชสไม่ทันตั้งตัว อินทรชิตเห็นท่าไม่ดีก็เลิกประกอบพิธีและขึ้นรถศึกออกจากป่านิคมภิลา ประจันหน้ากับกองทัพพระลักษมณ์ หนุมานเห็นดังนั้นจึงถอนต้นไม้ใหญ่พาดใส่สมุณรากลชส จนเมื่ออินทรชิตเคลื่อนรถศึกเข้าใกล้จึงสาธตราพร้อมอาวุธนานาเข้าใส่หนุมานอย่างไม่ยั้ง เมื่อถูกเล่นงานแบบนี้หนุมานจึงโกรธจัดและทำอินทรชิตให้มาสู้กันด้วยมือเปล่า แต่วิษณะเกรงว่า หนุมานจะเพลี้ยงพล้ำต่ออินทรชิตตั้งแต่อยกแรก จึงทูลพระลักษมณ์ให้หันเหความสนใจของอินทรชิตมาที่พระองค์ พระลักษมณ์พร้อมกองทัพวานรจึงเคลื่อนพลเข้าไปในป่าใกล้กับต้นไทรใหญ่ที่อินทรชิตประกอบพิธีและทรงทำท่ายให้อินทรชิตมาต่อสู้อันข้างหน้า

อินทรชิตแลเห็นวิษณะจากบนรถศึกจึงตะโกนด่าทออาของตนว่า ทยศเข้าข้างฝ่ายศัตรูทั้งที่เป็นอนุชาของราวณะ ข้างฝ่ายวิษณะก็ตอบได้ว่า อินทรชิตเองก็ไม่ได้เคารพตนในฐานะที่เป็นอาอยู่แล้ว ทั้งราวณะผู้เป็นเชษฐาก็เป็นฝ่ายขับไล่ตนออกไปและจะต้องถูกลงโทษตามครรลองธรรม พร้อมกับทำให้อินทรชิตมาต่อสู้อันข้างหน้ากับพระลักษมณ์แทนที่จะกำบังกายเข้าจู่โจมเหมือนในศึกพรหมาสตร์ เมื่อได้ยินเช่นนั้น อินทรชิตจึงเคลื่อนรถศึกอันเทียมด้วยม้าสีดำ¹⁵

๒๒๑-
๒๒๒-
๒๒๓-
๒๒๔-
๒๒๕-

พระลักษณะก็ทรงขึ้นบนบ่าของหนุมานต่างพาหนะ อินทรชิตข่มขู่พระลักษณะว่า ต้องสิ้นชีพกลางสมรภูมิในวันนี้อย่างแน่นอน และเตือนว่า พระลักษณะกับ พระรามไม่ควรลี้ภัยหนีศรนาคบาทที่ทำให้ทั้งคู่สลดคาสมรภูมิมาแล้ว พระลักษณะ ทรงตอบกลับว่า อินทรชิตเองก็ไม่ได้สู้อย่างผู้ทรงเกียรติเพราะกำบังตนมิให้ใคร เห็นในการต่อสู้เสมอ หมดการตอบโต้ด้วยวาจาแล้ว ต่างฝ่ายต่างก็สาดศรเข้าหา กันอย่างไม่ยั้งหลายต่อหลายครั้ง จนเลือดโชกชโลมกายด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่ก็ ไม่มีวีแววว่าชัยชนะจะตกเป็นของผู้ใด

ระหว่างนั้นวิวิษณะทูลพระลักษณะว่า รู้สึกได้ว่าหายนะกำลังมาเยือน อินทรชิตในไม่ช้า พระลักษณะได้ยืนยันดั่งว่า ก็ทรงเกิดมานะจึงแผลงศรเข้าใส่ อินทรชิตโดยไม่รอช้า อินทรชิตได้กลับด้วยวาจาอย่างมีโทสะและย้ำอีกหนว่า พระลักษณะไม่ควรลี้ภัยหนีเรื่องที่ถูกศรนาคบาทของตนเสียแล้วสาดศรอีก 7 เล่มเข้าหาพระลักษณะ 10 เล่มเข้าหาหนุมาน อีกนับร้อยพุ่งไปเป้าที่วิวิษณะโดยเฉพาะ แต่ก็ไม่เป็นผลและถูกพระลักษณะสาดศรโต้กลับราวท่าฝน จนกระเบื้องของ อินทรชิตแตกกระจายทั่วรถศึก อินทรชิตพิโรธหนักจึงชัตศรพันเล่มมุ่งสังหาร พระลักษณะโดยพลัน การสู้รบระหว่างทั้งสองดำเนินไปอย่างดุเดือดยิ่งผลให้ ร่างกายของทั้งคู่เต็มไปด้วยบาดแผล แต่การศึกครั้งนี้ก็ยังไม่มีการจบสิ้น ขณะนั้น วิวิษณะซึ่งตามติดพระลักษณะในสมรภูมิอย่างใกล้ชิด ทั้งยังได้ยิงศรสังหารราक्षสไปไม่น้อย ด้วยความห้าวหาญได้กู้ร่องกระดุนให้บรรดาสมุนวานรทั้งหลายไม่ย่อท้อต่อการศึกษา เพราะในตอนนี้ก็เหลือแต่อินทรชิตเป็นราชสตนสุดท้ายที่ออกรบแทนราวันแล้ว ด้วยราक्षสตนอื่นล้วนสิ้นชีพในสมรภูมิจนหมดสิ้น และยังร้องขอให้บรรดาวานรตั้งใจสู้ต่อไปเพื่อถวายชัยชนะให้กับ พระรามด้วย

บรรดาวานรเมื่อได้ยินดังนั้น ก็เกิดความฮึกเหิมต่างใจตีสุมุนรากษสจนสุดแรงเกิด ความรุนแรงของศึกในครั้งนี้พระฤๅษีวาลมิกีกล่าวว่า เทียบได้กับสงครามระหว่างเทพกับอสูรเลยทีเดียว พญาหิมขมภูวันนำฝูงหิมเข้าทิ้งร้างรากษส ส่วนหนุมานเมื่อพระลักษมณ์ทรงลงจากบ่าของตนแล้ว ก็สังหารรากษสอย่างดุเดือดล้มตายไปนับพันตน พระลักษมณ์เองก็ทรงเปลี่ยนยุทธวิธีใหม่มุ่งเข้าทำลายรถศึกและจัดการเต็ดศิระของสารถิของอินทรชิต ไม่เว้นแม้แต่มาด้าเทียมรถศึก ซึ่งนอกจากจะถูกศรของพระลักษมณ์เล่นงานแล้ว ยังถูกสมุนวานรตนสำคัญกระโจนเข้าไปในลำขาตใจตายและทำลายรถศึกของอินทรชิตอย่างย่อยยับ ความฮึกเหิมของวานรบั่นทอนกำลังใจของอินทรชิตและไพร่พลอย่างมากมาย แต่การต่อสู้ระหว่างพระลักษมณ์กับอินทรชิตก็ยังดำเนินต่อไปโดยไม่มีที่ท่าว่าจะยุติ

อินทรชิตเมื่อไม่อาจรบต่อไปได้โดยปราศจากรถศึก จึงสั่งให้บรรดาวากษสยังคงสู้รบต่อไป แล้วพลิกเรือนกายออกจากปากกลับไปยังกรุงลงกาขับรถศึกคันใหม่เข้ามาในสมรภูมิ ท่ามกลางความประหลาดใจของพระลักษมณ์ วิฤๅษณะและเหล่าวานร โดยไม่รีรออินทรชิตจึงแผลงศรกระหน่ำใส่พลวานรอย่างบ้าคลั่งจนเหล่าวานรรพากันหนีตายจ่าละหวั่นมาให้พระลักษมณ์คุ้มครอง พระลักษมณ์จึงทรงยิงศรทำลายศาสตราวุธของอินทรชิตลงอย่างราบคาบ พร้อมกับแผลงศรเข้าเสียบทรวงอกของอินทรชิตจนร่วงจากรถศึกลงมากองที่พื้น แม้จะแผลงศรตอบโต้แต่ศรของอินทรชิตก็ไม่อาจทำอะไรพระลักษมณ์ได้ ต่างฝ่ายจึงต่างตอบโต้กันไปมาอย่างไม่ลดละ จนในที่สุด พระลักษมณ์จึงแผลงศรรูปพระจันทร์เสี้ยวตัดศิระของสารถิรากษสขาดกระเด็นคารถศึก อินทรชิตเห็นดังนั้นก็แผลงศรได้ตามเป็นการใหญ่จนเลือดโทรมกายด้วยกันทั้งสองฝ่าย ขณะวิฤๅษณะเองก็แสดงความ

๒๒๑-
๕
๕
๕
๕

กล่าวหาญด้วยการใช้คทาพาดม้าเทียมรถศึกของอินทรชิตจนล้มตายเรียบ

ในเมื่อศรธรรมดามีอาจใช้การได้แล้ว อินทรชิตได้ตัดสินใจแผลงศรของพระยมออกไป ซึ่งพระลักษมณ์ก็ต้องกรด้วยศรของพระกู่แวงและโต้กลับอินทรชิตด้วยศรของพระวรุณ อินทรชิตยิงศรของพระรุทระเข้าตอกรับศรของพระวรุณแล้วโต้กลับพระลักษมณ์ด้วยศรของพระอัคนี พระลักษมณ์ทรงใช้ศรของพระสุริยะยิงสวน แต่ก็ถูกอินทรชิตยิงศรของรากลุสซึ่งแตกกระจายกลายเป็นสรรพอาวุธนานาชนิดเข้าไปไพร่พลวานร พระลักษมณ์จึงทำลายอาวุธเหล่านั้นด้วยศรของพระมหเศรษฐรจนหมดสิ้น¹⁶ ขณะนั้นบรรดาฤๅษี คนธรรพ์ ครุฑ และนาคต่างล้อมวงกันลอยอยู่บนท้องฟ้าเหนือสมรภูมิเฝ้าดูการห้าห้าของจอมขมังธนูทั้งสองด้วยใจระทึก¹⁷

ท้ายที่สุด พระลักษมณ์ตัดสินพระทัยใช้ศรของพระอินทร์ขึ้นพาดสายพร้อมกับท่องคาถาบูชาพระอินทร์และเปล่งวาจาต่อศรนั้นว่า “หากพระรามโอรสของท้าวทศรถเป็นผู้ยึดมั่นในธรรมและคุณธรรมอันนกรบอันพึงมีต่อศัตรูแล้วไซ้ขอให้ศรนี้จงสังหารอินทรชิต”¹⁸ ศรของพระอินทร์แล่นตรงเข้าตัดเศียรของอินทรชิตขาดกระเด็นตกลงบนพื้น¹⁹ สร้างความปิติให้กับเหล่าวานรและทวยเทพที่เฝ้ารอดูด้วยความหวาดหวั่น พลรากลุสเมื่อเห็นเจ้านายของตนสิ้นชีพก็พากันทั้งอาวุธหนีตายกันอย่างอลหม่าน ขณะทวยเทพพากันเฉลิมฉลองชัยชนะของพระลักษมณ์บนเทวโลก เหล่าวานรก็พากันแสดงความเคารพต่อพระลักษมณ์วิภาษณะ และหนุมาน ต่างแยกเขี้ยวยิงฟันกวัดแกว่งหาง และปรบมือแสดงความชื่นชมต่อพระลักษมณ์พร้อมกับเปล่งวาจาสรรเสริญพระลักษมณ์²⁰

ความสอดคล้องกันของเรื่องและภาพ

นอกจากตัวละครในภาพ คือ พระลักษมณ์และอินทรชิต จะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้สามารถตีความภาพบนทับหลังแผ่นนี้ว่าเป็นตอนใดแล้ว อีกประเด็นหนึ่งที่ต้องนำมาพิจารณาก่อนเพราะเป็นตัวละครบุเหตุการณ์ของภาพและช่วยคลี่คลายเงื่อนไขดังกล่าวได้ก็คือ ข้อความในรามายณะซึ่งระบุว่า พระลักษมณ์ทรงยื่นบ่าของวานรนั้น รามายณะฉบับวาลมิกิกล่าวถึงการขึ้นยืนบนบ่าวานรของพระรามและพระลักษมณ์ไว้ 2 ครั้งด้วยกัน กล่าวคือ

ครั้งแรกกล่าวถึงในศึกแรกกับราวณะซึ่งทั้งพระรามกับพระลักษมณ์ทรงออกรบด้วยกันและพระลักษมณ์ต้องหอกของราวณะแต่ไม่ได้รับอันตรายว่า

“ขณะพระรามทอดพระเนตรทัพวานรผู้ทรง
พลังทอดกายกลางสมรภูมิจำนวนนับไม่ถ้วน หนุมาน
ซึ่งติดตามไปด้วยได้ทูลว่า ‘ทรงปีนขึ้นมาบนบ่าของข้า
จะได้สยบพวก rakshas’ เมื่อทรงได้ยินคำบุตรพระพาย
รฆวะ (พระราม - ผู้เขียน) ก็ทรงปีนขึ้นบ่าของมหา
วานรดูจพระวิษณุทรงครุฑสู่เมื่อทรงต่อกรกับอริแห่ง
ทวยเทพ”²¹

ภาพที่ 4 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระรามทรงยืนบนบ่าของหนุมานรบกับราวณะ ที่กึ่งกลางของภาพพระรามทรงยืนบนบ่าของหนุมานประจันหน้ากับราวณะที่ยืนอยู่ทางด้านขวาสุด และพระลักษมณ์ทรงยืนทางด้านซ้ายสุดของภาพ บนทับหลังเหนือประตูทางเข้าปราสาทบรีวารหลังทิศเหนือของปราสาทบรีวารสามหลังด้านหน้าฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทแปรรูป (พ.ศ. 1504) ศิลปะแบบแปรรูป (พ.ศ. 1490 - 1508) ในรัชกาลพระเจ้าราเชนทรธรรมัน (ครองราชย์ พ.ศ. 1487 - 1511)

เหตุการณ์ตอนดังกล่าวพบในศิลปะกัมพูชาอย่างน้อย 2 แห่งด้วยกัน คือ ทับหลังที่ปราสาทแปรรูปและภาพสลักบนผนังระเบียงคตปราสาทนครวัด สำหรับทับหลังที่ยังสลักไม่เสร็จเหนือประตูทางเข้าปราสาทบิรวารหลังทิศเหนือของปราสาทบิรวารสามหลังด้านหน้าฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทแปรรูป (ภาพที่ 4) (พุทธศักราช 1504) ศิลปะแบบแปรรูป (พุทธศักราช 1490 - 1508) ในรัชกาลพระเจ้าราเชนทรวรมัน (ครองราชย์พุทธศักราช 1487 - 1511) แสดงภาพพระรามซึ่งเป็นภาพประธานของทับหลังด้วยนั้น ทรงยืนแผลงศรบนบ่าของวานรตัวใหญ่อันน่าจะได้แก่หนุมาน หันไปทางราวณะซึ่งยืนบนรถศึกเทียมม้าหน้ารากษสทางด้านขวาสุดของภาพ ด้านซ้ายสุดของภาพพระลักษมณ์ทรงยืนโก่งคันศร ส่วนภาพสลักบนผนังระเบียงคตชั้นที่ 3 ด้านทิศตะวันตกปีกทิศเหนือของปราสาทนครวัด ศิลปะแบบนครวัด ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ครองราชย์พุทธศักราช 1656 - 1693) สลักภาพการสู้รบยุทธกันระหว่างกองทัพพระรามและราวณะด้วยความยาวต่อเนื่องราว 51.25 เมตร แสดงภาพพระรามทรงยืนถือคันศรและลูกศรบนบ่าของหนุมานประจันหน้ากับราวณะที่อยู่ฝั่งตรงข้ามมีพระลักษมณ์และวิศิษณะยืนเคียงข้าง²² (ภาพที่ 5)

ภาพที่ 5 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระรามทรงยืนบนบ่าของหนุมานรบ
ราวณะ โดยมีพระลักษมณ์และวิษณะ (พิเภก) ยืนเคียงข้าง บนผนังระเบียงคด
ด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทนครวัด ศิลปะแบบนครวัด (พ.ศ. 1643 -
1718) ในรัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ พ.ศ. 1656 - 1693)

ครั้งที่ 2 กล่าวถึงในศึกสุดท้ายระหว่างพระลักษมณ์และอินทรชิต กล่าวคือ หลังจากได้ต่อกับวีริชณะอยู่นาน อินทรชิตจึงหันเหความสนใจไปที่ พระลักษมณ์ซึ่งเตรียมรับมือกับอินทรชิตด้วยการขึ้นยืนบนหลังของหนุมานดังบท ประพันธ์ว่า

“เมื่อนั้นพระลักษมณ์ผู้รุ่งเรืองทรงเผชิญหน้า
กับจอมธนูผู้ร่างกายอยู่บนรถศึก ประดับประดาด้วย
อาวุธ ผู้สยบซึ่งศัตรู วีรบุตรแห่งราวณะ อินทรชิตกับ
เสามิตรี (พระลักษมณ์ - ผู้เขียน) ผู้ย่างเหยียบบนหลัง
ของหนุมานดุจการขึ้นของดวงอาทิตย์”²³

ข้อความดังกล่าวนี้บ่งว่า สอดคล้องกับทับหลังของปราสาทพิมาย แสดง ภาพพระลักษมณ์ทรงยืนบนบ่าของหนุมานประจันหน้ากับรากษสเศียรเดียวสอง กรบนรถศึกซึ่งควรเป็นอินทรชิต

ขณะที่รามายณะฉบับวาลมิกิกล่าวถึง การขึ้นยืนบนบ่าหนุมานของ พระรามและพระลักษมณ์เพียง 2 ครั้ง รามายณะฉบับกัมพันธ์ได้กล่าวถึงการ กระทำดังกล่าวหลายครั้งและมักเป็นตอนพระลักษมณ์ออกศึกโดยทรงยืนบนบ่า หนุมานหรือบางครั้งก็เป็นองคต ได้แก่ ศีกกุมภกรรณ พระลักษมณ์ทรงยืนบนบ่า หนุมาน ศีกอาทิกาย พระลักษมณ์ทรงยืนบนบ่าองคต ศีกพรหมาสตร์ ซึ่งพระราม ทรงยืนบนบ่าหนุมานและพระลักษมณ์ทรงยืนบนบ่าองคต²⁴ รามายณะฉบับ กัมพันธ์ยังเน้นความสำคัญที่หนุมานเป็นพิเศษ ดังเห็นได้จากพรรณนาโวหาร เปรียบเปรยการทำหน้าที่เป็นพาหนะของหนุมานราวกับเป็นพญาคชสาร พญาม้า

ศึก หรือพญาสิงห์²⁵ บำอันแกร่งดุจขุนเขา²⁶ ดังเช่นในศึกกุมภกรรณว่า “บำของ
 หนุมานดุกว้างกว่ารตศึกหกคันอันเทียมด้วยม้าสักพันตัว พระลักษมณ์ผู้รุ่งโรจน์
 ทรงยืนบนบำของหนุมานราวเขาพระเมรุทองอันตั้งบนเขาไกลาสีเงินยวง”²⁷
 รวมถึงศึกสุดท้ายของพระลักษมณ์กับอินทรชิตที่ทรงยืนบนบำหนุมานตามคำเชิญ
 ของพญาวานร²⁸ ดังนั้น ภาพพระลักษมณ์ทรงยืนบนบำหนุมานสู้กับอินทรชิตบน
 ทับหลังของปราสาทพิมายจึงสอดคล้องกับรามายณะฉบับกัมพันเช่นกัน

ภาพที่ 6 ภาพสลักเล่าเรื่องกวนเกษียรสมุทรบนผนังระเบียงคดด้านทิศตะวันตกของ
 ปราสาทนครวัด มีพญาวานรช่วยยุดหางพญานาควาสูกิ ซึ่งควรได้แก่ พาลี ดัง
 ระบุไว้ในรามายณะฉบับกัมพัน ศิลปะแบบนครวัด (พ.ศ. 1643 - 1718) ใน
 รัชกาลพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ พ.ศ. 1656 - 1693)

อนึ่ง แม้จะพบอิทธิพลของรามายณะฉบับกัมพันในงานศิลปะของกัมพูชา อยู่บ้าง ดังตัวอย่างจากภาพสลักภญญาวนรปริศนาผู้กำลังจับหางพญานาควาสึกิ ในภาพกวนเกษียรสมุทรที่ระเบียงคตด้านทิศตะวันออกของปราสาทนครวัด (ภาพที่ 6) มีเพียงรามายณะฉบับกัมพันเท่านั้นที่ระบุว่า วานรซึ่งร่วมในการกวน เกษียรสมุทร คือ พาลี เชษฐาของสุครีพ²⁹ และไม่พบว่า มีการกล่าวถึงใน รามายณะฉบับวาลมิกิ มหาภาพยมหาภารตะ หรือปุราณะใด ๆ อย่างไรก็ตามก็ดี ผู้เขียนมีความเห็นว่า รามายณะฉบับกัมพันคงมีอิทธิพลน้อยกว่า เมื่อเทียบกับ ฉบับวาลมิกิที่มีต่อประติมานิราวมติวิทยาของภาพสลักที่ปราสาทพิมาย ดังเห็นได้จากภาพเล่าเรื่องตอนศึกนาคบาศบนทับหลังมณฑปปราสาทประธานของ ปราสาทพิมาย³⁰ ทั้งพระรามและพระลักษมณ์ต่างถูกพันธนาการด้วยนาคบาศ ตามต้นเรื่องในฉบับวาลมิกิและนางสีดาประทับบุษบกวิมานไปทอดพระเนตรทั้งสองพระองค์ถึงสมรภูมิ³¹ (ภาพที่ 7) แต่ในฉบับกัมพันมีเพียงพระลักษมณ์เท่านั้นที่ถูกนาคบาศรัดไว้³² และตอนพระลักษมณ์ต้องศรพรหมาสตร์ของอินทรชิตจน สลบไปเมื่อพระรามทอดพระเนตรก็สลับไปเช่นกัน³³ และตอนนี้ต่างหากที่นาง สีดามาทอดพระเนตรทั้งสองในสมรภูมิโดยไม่กล่าวถึงพาหนะที่นางสีดาโดยสาร มาแต่อย่างใด³⁴ หรือตอนราวณะบุกยมโลกกล่าวถึงในกาณฑ์ที่ 7 อุตฺรกาณฑ์ของ รามายณะฉบับวาลมิกิ ก็ไม่มีในฉบับกัมพันที่จับเพียงกาณฑ์ที่ 6 ยุทธกาณฑ์³⁵ ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า รามายณะฉบับกัมพันไม่น่าจะมีอิทธิพลต่อการสร้าง ภาพเล่าเรื่องที่ปราสาทพิมาย ในขณะที่ฉบับวาลมิกิกลับมีอิทธิพลมากกว่า

ภาพที่ 7 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระรามและพระลักษมณ์ต้องศร
 นาคบาทของอินทรชิต บนทับหลังของมณฑปด้านทิศตะวันตกของปราสาท
 ประธานปราสาทพิมาย แสดงภาพอินทรชิตขณะกำบังกายที่มุมขวาบนของภาพ
 และยิงศรนาคบาทพันธนาการพระรามและพระลักษมณ์ไว้ตามที่กล่าวถึงใน
 รามายณะฉบับวาลมิกี

ประเด็นต่อมา คือ วิถีขณะผู้ติดตามพระลักษมณ์อย่างใกล้ชิดควรได้แก่
 รากษสที่ยืนอยู่ด้านหลังของพระลักษมณ์ เนื่องจากในภาพสลักปรากฏว่ารากษส
 คนนี้ยืนอยู่ฝ่ายพระลักษมณ์โดยไม่ถูกเหล่าวานรทำอะไร ทั้งยังใช้ดาบเขียดคอก
 รากษส ซึ่งหากเป็นพวกเดียวกันคงไม่ทำอย่างนั้น นอกจากรากษสคนนี้จะเป็
 นวิถีขณะซึ่งอยู่ข้างฝ่ายพระรามและพระลักษมณ์ การต่อสู้เคียงข้างพระลักษมณ์
 ของวิถีขณะตรงกับรามายณะฉบับวาลมิกีที่กล่าวว่า “วิถีขณะผู้ไม่รักตัวกลัวตาย
 ยืนหยัดต่อสู้เคียงข้างพระลักษมณ์เพื่อคอยช่วยเหลือพระองค์”³⁶ และ “วิถีขณะ
 ผู้เปรียบได้กับช้างรุ่นใหญ่ในท่ามกลางช้างหนุ่มซึ่งกำลังซบเคี้ยวกันใกล้ตน”³⁷

ม้าเทียมรถศึกของอินทรชิตที่มีใบหน้าเป็นรากษส ม้าหน้าตาแบบนี้มักใช้
 เป็นม้าเทียมรถศึกของรากษส พบได้ตั้งแต่ศิลปะแบบแปรรูปบนทับหลังของ

ปราสาทแปรรูป (ภาพที่ 4) ศิลปะแบบบาปวน (พุทธศักราช 1553 - 1623) บนผนังของโคปุระของปราสาทบาปวน (ภาพที่ 8) สร้างในรัชกาลพระเจ้าอู่ไทยทิตยวรมันที่ 2 (ครองราชย์พุทธศักราช 1593 - 1609) เป็นม้าเทียมรถศึกของราวณะ อาจไม่ตรงกับต้นเรื่องในรามายณะฉบับวาลมิกิที่กล่าวว่า รถศึกของอินทรชิตเทียมด้วยม้าสีดำ 4 ตัว³⁸ รวมถึงฉบับกัมพันด้วย อย่างไรก็ตาม การสร้างให้ม้ามีใบหน้าเหมือนรากษสอาจต้องการสื่อถึงความดุร้ายน่ากลัวสมเป็นพาหนะของรากษส

ภาพที่ 8 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน พระรามรบราวณะ บนผนังโคปุระชั้นที่ 2 ของปราสาทบาปวน ศิลปะแบบบาปวน (พ.ศ. 1553 - 1623) ในรัชกาลพระเจ้าอู่ไทยทิตยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ พ.ศ. 1593 - 1609) แสดงภาพรถศึกของราวณะซึ่งเทียมด้วยม้าที่มีใบหน้าเป็นรากษสแบบเดียวกับที่ปรากฏบนทับหลังและหน้าบันของปราสาทพิมาย

รายละเอียดนอกจากนั้นก็ เป็นเพียงสมุนวณรและรากษส ซึ่งไม่ได้รับการกล่าวถึงเป็นพิเศษในรามายณะและไม่พบกองทัพหมีของพญาหมีชัมภวันตามที่สารายยไว้ในรามายณะ แต่โดยทั่วไปกองทัพหมีก็ไม่พบเป็นภาพสลักในศิลปะกัมพูชาอยู่แล้ว ดังนั้น เมื่อประมวลความสอดคล้องกันระหว่างเรื่องกับภาพย่อมเป็นที่ประจักษ์ว่าภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะบนทับหลังด้านในมณฑปของปราสาทพิมายเป็นเรื่องราวจากมหากาพย์รามายณะ ตอน พระลักษมณ์ทรงรบกับอินทรชิตตรงตามเนื้อหาที่ปรากฏในรามายณะฉบับวาลมิกิ

อุทาหรณ์จากตอนพระลักษมณ์รบอินทรชิต

ความน่าสนใจของทับหลังแผ่นนี้ยังอยู่ตรงที่ตามปกติแล้วภาพประธานของทับหลังหรือหน้าบันมักแสดงภาพ “พระเอก” หรือตัวละครเอกของเรื่อง ซึ่งมักเป็นเทพเจ้าหรืออวตารของพระองค์ เช่น พระศิวะ พระวิษณุ พระราม พระกฤษณะ เป็นต้น เพื่อเป็นการสดุดีเทพเจ้าผ่านเรื่องเล่าของพระองค์ แต่ทับหลังแผ่นนี้ก็กลับแสดงภาพพระลักษมณ์ซึ่งเป็น “พระรอง” หรือตัวละครลำดับรองจากพระราม นอกจากนี้ ยังเป็นทับหลังในศาสนาพราหมณ์เพียงแผ่นเดียวอยู่ภายในมณฑปของปราสาทประธาน ในขณะที่ทับหลังอีก 5 แผ่นล้วนเป็นภาพสลักเชิงพุทธตันตระ ควรสังเกตด้วยว่า แม้จะเป็นทับหลังในศาสนาพราหมณ์ภายใต้กระแสของการฟื้นฟูลัทธิไวษณพ แต่การเลือกสลักภาพพระลักษมณ์แทนที่จะเป็นพระรามย่อมแสดงให้เห็นว่า ทับหลังแผ่นนี้อาจไม่ได้มุ่งสรรเสริญพระวิษณุโดยตรงแต่ดูราวกับว่าเนื้อหาของภาพมุ่งสื่อแนวคิดเรื่องธรรมะชนะอธรรมมากกว่า

ภาพที่ 9 ภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน ราวณะบุกยมโลก บนหน้าบันด้านทิศตะวันออกของวิมานปราสาทประธานปราสาทพิมาย แสดงภาพพระยมบนรถศึกทางด้านซ้ายของภาพและราวณะบนรถศึกทางด้านขวาของภาพ มีพระพรหมทรงหงส์ลอยอยู่เหนือกองทัพของทั้ง 2 ฝ่าย ท่ามกลางทวยเทพที่มาเป็นสักขีพยาน ตอนบนสุดแลเห็นบุรุษบวภิรมานที่ราวณะใช้เดินทางมายังยมโลกเพื่อต่อกรกับพระยม

แม้นักวิชาการยังมีใครให้ความสำคัญเกี่ยวกับการสื่อความหมายของภาพสลักเล่าเรื่องเทพปกรณัมของปราสาทพิมายมากไปกว่าความหมายเชิงประติมานิราณณวิทยา แต่ผู้เขียนก็เคยวิเคราะห์ไว้บ้างแล้วว่า ภาพสลักเล่าเรื่องเทพปกรณัมของปราสาทพิมายกำลังสื่อแนวคิดเรื่องธรรมะขณะธรรมอย่างชัดเจน ดังตัวอย่างจากภาพสลักเล่าเรื่องรามายณะ ตอน รวณะบุกยมโลกบนหน้าบันมุขของวิมานปราสาทประธานด้านทิศเหนือ (ภาพที่ 9) ภาพนั้นนอกจากจะสะท้อนให้เห็นถึงการต่อสู้ระหว่างฝ่ายธรรมะ คือ พระยมเทพเจ้าแห่งความตายกับอธรรม คือ รวณะ แล้ว ยังย้ำเตือนหลักแห่งการใช้อำนาจโดยธรรม มิใช่การใช้ธรรมเป็นอำนาจ จุดมุ่งหมายของเรื่องจึงอยู่ที่การพิทักษ์ความสัตย์และการดำรงไว้ซึ่งการใช้อำนาจอย่างเที่ยงธรรมของพระยมเทพ ผู้ได้ชื่อว่าเที่ยงธรรมไม่ลำเอียงด้วยโทสจริต โดยทรงละเว้นการใช้ศหามทัณฑ์ของพระองค์สังหารรวณะผู้ชั่วร้ายเพื่อดำรงรักษาหลักการที่สูงยิ่งกว่า คือ ความเที่ยงธรรมของพระยมเองและความสัตย์จากพรของพระพรหมในฐานะผู้ทรงสร้างสรรค์ทุกสรรพสิ่ง ที่ประทานพรคุ้มครองรวณะไว้ว่า แม้เทพเจ้าก็ไม่อาจสังหาร³⁹

เช่นเดียวกับตอนรวณะบุกยมโลก ศักดิ์พระลักษมณ์รบอินทรชิต ก็สะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องการต่อสู้กันระหว่าง “ธรรม” กับ “อธรรม” พระรามทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งคุณธรรมและการอวตารของพระองค์ก็เพื่อยังธรรมให้เคลื่อนในโลกมนุษย์ ดังคำตรัสของพระศิวะที่กล่าวถึงทั้งสองพระองค์ว่า ทรงเป็นองค์อวตารของนระ-นารายณะ ผู้เป็นโอรสของ “ธรรม” และ “อหิงสา”⁴⁰ ในรามายณะฉบับกัมพิณว่า

“การศึกครั้งนี้ไม่ยากเย็นนักสำหรับพระราม
และพระลักษมณ์ผู้เป็นนารายณ์และนระ ผู้ก่อกำเนิด
สรรพสิ่ง ผู้เป็นใหญ่ในสรวงสวรรค์ ผู้อยู่เหนือเขตแดน
แห่งความดีและความชั่ว ทั้งสองยากเกินกว่าที่ใครจะ
เข้าถึง ทั้งสองผู้เป็นอมตะและเชี่ยวชาญในพระเวททั้ง
4 เพื่อปกป้องธรรมะและคุณธรรมได้อวดตาลงมาในร่าง
ของมนุษย์เพื่อจัดระเบียบแห่งธรรมในโลก”⁴¹

กระนั้นก็ตาม ความเลวร้ายในสงครามระหว่างพระรามกับอินทรชิตได้ทำให้ความยึดมั่นใน “ธรรม” ของพระลักษมณ์หวั่นไหว หลังจากพระรามเซษฐา ทรงวิปโยคจากการสูญเสียนางสีดาอันเป็นที่รักจนถึงกับสลบไป ทั้งที่ความจริงแล้วเป็นมนตร์มายาของอินทรชิตเนรมิตร่างนางสีดาขึ้นมา แล้วตัดเศียรต่อหน้า สมุหนวนรของพระรามเพื่อบั่นทอนกำลังใจของฝ่ายพระองค์⁴² พระลักษมณ์ได้ ทรงตัดพ้อรำพันว่า ผู้ทรงธรรมเช่นพระรามไม่ควรประสบกับเคราะห์ร้าย ชะตากรรมของพระรามทำให้ความยึดมั่นในธรรมของพระลักษมณ์สั่นคลอนถึงกับกล่าวว่า ธรรมและจิตวิญญาณแห่งธรรมไม่เคยมีอยู่จริง เพราะในขณะที่ พญารাকษสรวณะสมควรได้รับกรรมอยู่ในขุมนรก แต่พระรามผู้เปี่ยมด้วย คุณธรรมกลับต้องทนทุกข์ทั้งการเนรเทศพระองค์เองมาอยู่ในป่าและการที่นาง สีดาต้องมาจบชีวิตลง ย่อมเป็นบทพิสูจน์แล้วว่า ผลแห่งการดำรงไว้ซึ่งธรรมของ พระรามให้ผลในทางตรงข้ามกับฝ่ายอธรรมที่กำลังเสวยสุข คนชั่วกลับรุ่งเรืองแต่ คนดีกลับเดือดร้อน ความดีและความเลวในความคิดของพระลักษมณ์จึงเป็นสิ่งที่ ไร้ค่า ในเมื่อความชั่วร้ายมันไม่มีความหมายในตัวเองแล้ว ก็ป่วยการที่จะทำลาย

มันลงด้วยสิ่งที่เรียกว่าความชอบธรรม⁴³

ก่อนหน้านั้นในศึกที่อินทรีชิตกำบังกายและทำลายไพร่พลวานรล้มตายนับร้อย ดังปรากฏเป็นภาพสลักบนทับหลังของมณฑปปราสาทประธานด้านทิศตะวันตกของปราสาทพิมาย (ภาพที่ 6) พระลักษมณ์ทูลเสนอพระรามให้ทรงตอบโต้ด้วยการสังหารกองทหารรากษสเป็นการเอาคืน แต่พระรามทรงคัดค้านและแสดงเหตุผลให้พระลักษมณ์เข้าใจถึงการต่อสู้อย่างผู้มีเกียรติและเป็นธรรม⁴⁴ แต่เมื่อพระรามผู้ทรงธรรมประสพชะตากรรมเช่นนี้ จึงเป็นธรรมดาที่พระลักษมณ์หรือแม้แต่คนทั่วไปจะเห็นว่าผลของธรรมไม่ส่งผล “เพราะยอมไม่มีผู้ได้รับผลอันยอดเยี่ยมจากธรรมอันไร้ซึ่งความหมาย” ดังนั้น ในความเห็นของพระลักษมณ์ “ธรรม” จึงเป็นสิ่งที่ทิ้งไร้ความหมายและสูญสิ้นไปแล้วอย่างแน่นอน พระลักษมณ์จึงเสนอว่า พระรามควรกลับไปแสวงสุขในสิ่งที่พระองค์ควรได้รับคือ ราชสมบัติและดำเนินชีวิตตามอำเภอใจของพระองค์เพราะ “จะมีใครเล่าที่มองหาแต่คุณธรรม ละทิ้งความน่ายินดีและความรุ่งเรือง โอ ผู้ยอดเยี่ยมในหมู่ชน ความรุ่งเรืองย่อมหลีกเลี่ยงไปจากผู้ทรงธรรมและผู้ไล่ตามหนทางแห่งหน้าที่ในโลกนี้ ไม่อาจมองเห็นได้ถนัดเหมือนดวงดาวในท้องฟ้าเมื่อมีพายุ”⁴⁵

ดูราวกับวิวิษณะผู้คาดการณ์ได้ล่วงหน้าประสงคฺจะให้พระลักษมณ์ได้ประจักษ์ถึงความหมายที่แท้จริงและการดำรงอยู่ของคุณค่าแห่งธรรมด้วยพระองค์เอง จึงทูลเสนอให้พระลักษมณ์ทรงออกศึกโดยอ้างเหตุผลในเรื่องของโชคกลางว่า หากพระลักษมณ์เป็นฝ่ายออกศึกจะมีชัยต่ออินทรีชิต น่าสังเกตว่าการต่อสู้ระหว่างพระลักษมณ์กับอินทรีชิตยังเป็นการต่อสู้ระหว่างตัวรองของเรื่องก่อนที่ตัวเอก คือ พระรามและราวีณะจะออกโรงทั้งยังเป็นการต่อสู้อย่างผู้ทรงเกียรติ มีวีรยะ คือ ความกล้า เพราะฝ่ายอินทรีชิตที่เคยใช้เวทมนต์กำบังกายได้

หันกลับมาต่อสู้อย่างเปิดเผยซึ่งหน้ากับพระลักษมณ์จึงถือได้ว่า เป็นสงครามตามครรลองแห่งธรรมและเป็นความชอบธรรมที่พระลักษมณ์จะสังหารอินทรชิต ชวนให้นึกถึงบทสนทนาในคัมภีร์ภควัดคีตาระหว่างพระฤๅษณะต่อพระอรชุนในสงครามที่ทุ่งกุรุเกษตรว่า “พิจารณาหน้าที่โดยตรงของท่านซิ ท่านไม่ควรจะหวั่นไหว เพราะในนามกษัตริย์ ไม่มีอะไรจะดีกว่าสงครามที่เป็นธรรม”⁴⁶

ควรยกย่องว่า พระฤๅษณะมีผู้ประพันธ์สามารถผูกเรื่องให้เกี่ยวเนื่องกันอย่างลึกซึ้ง ตั้งแต่ตอนที่พระลักษมณ์ปฏิเสธคุณค่าของธรรมโดยยกตัวอย่างว่าการที่พระอินทร์ทรงสังหารศัตรูก็นับได้ชื่อว่าเป็นการกระทำโดยธรรม เพราะธรรมเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง ดังนั้น แม้ว่า พระลักษมณ์จะทรงตอบโต้ด้วยเทพศาสตรา นานาชนิดก็ไม่อาจหักล้างเทพศาสตราของอินทรชิตได้ เพราะการกระทำของพระองค์ไม่ได้ทำไปในนามแห่งธรรมที่แท้จริง ในท้ายที่สุดแล้วเทพศาสตราที่ทำให้พระลักษมณ์ปลิดชีพอินทรชิตได้กลับกลายเป็นศรของพระอินทร์ ซึ่งจะว่าไปแล้วก็ไม่น่าจะทรงประสิทธิภาพในการสังหารวิรูปบุรุษแห่งราวันได้ เพราะพระอินทร์ผู้เป็นเจ้าของแห่งศรนั้นครั้งหนึ่งก็เคยพ่ายแพ้แก่อินทรชิตมาแล้ว หากอานุภาพของศรย่อมเกิดจากแรงอธิฐานของพระลักษมณ์ โดยอ้างคุณธรรมแห่งพระรามผู้ทรงธรรมก่อนศรของพระอินทร์จะมุ่งตรงปลิดชีพของอินทรชิตได้ในที่สุด เท่ากับว่าพระอินทร์เองก็ทรงยืมหัตถ์ของพระลักษมณ์จัดการกับอินทรชิต ศัตรูกี่ครั้งหนึ่งสร้างความอับอายให้กับพระองค์ได้ด้วย

อุทาหรณ์จากเรื่องนี้จึงเป็นประหนึ่งบททดสอบและข้อพิสูจน์ถึงคุณค่าและการดำรงอยู่ของธรรมไม่เฉพาะแต่พระลักษมณ์ แต่กลับทุกผู้ทุกนามซึ่งควรยึดมั่นในธรรมอย่างไม่สั่นคลอน ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของความลึงเลสงสัย เพียงแค่ธรรมไม่ส่งผลตามใจปรารถนา เพราะธรรมที่แท้ย่อมส่งผลแห่งธรรมโดยผู้กระทำ

๒๒๑-
๕๖
๕๖
๕๖

มีอาจคาดเดา ด้วยเหตุนี้ อาวุธอันสังหารอินทรชิตที่แท้จริงจึงมิใช่เพียงแค่ศรของ พระอินทร์ แต่คือ “ธรรมอาวุธ” หรืออาวุธแห่งธรรม ซึ่งทรงพลังกว่าสรรพอาวุธใด แม้แต่ศาสตราของพระเป็นเจ้าก็ตาม ด้วยเหตุนี้ หากการตีความของผู้เขียนมีส่วน ถูกต้อง ภาพสลักเล่าเรื่องพระลักษมณ์รบอินทรชิตที่ปราสาทพิมายย่อมมิได้สร้างขึ้น เพื่อเพียงแค่เป็นทับหลังเล่าเรื่องประดับอาคาร แต่ได้รับการเลือกสรร กลับกรองเนื้อหามาแล้วเป็นอย่างดี เพื่อสะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องความยึดมั่น ในธรรม ถึงแม้ว่าปราสาทพิมายจะสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธวิหารในพุทธศาสนาลัทธิ ต้นตอชาน แต่การปรากฏของภาพสลักเทพปกรณัมในศาสนาพราหมณ์ ณ พุทธ วิหารแห่งนี้ก็ไม่ขัดแย้งกัน เพราะถึงจะต่างศาสนาแต่ก็ยึดถือหลักการเดียวกัน นั่นคือการดำรงมั่นในธรรม

จากรamayana ถึงพระราชลัญจกรประจำวังหน้า

ยังมีพระราชลัญจกรองค์หนึ่งของสยาม ซึ่งปัจจุบันพ้นสมัยการใช้งาน แล้ว เป็นพระราชลัญจกรสำหรับวังหน้าหรือที่รู้จักกันในนามตราพระลักษมณ์ ทรงหนุมาน เป็นตราวงกลมรูปพระลักษมณ์ทรงเหนี่ยวคันศรบนบำหนุมานสีกร ถือพระขรรค์ล้อมรอบด้วยลายกระหนก (ภาพที่ 10) แม้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรม วงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์จะทรงพระวิจารณ์ว่า พระราช ลัญจกรดังกล่าว “บิดเป็นชื่อ ด้วยวังหน้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ 2 จึงว่าเป็นพระ ลักษมณ์แต่ความจริงที่ทรงหนุมานั้นเป็นพระรามทีเดียว ที่ทรงรถพระอินทรนั้น ปางเดียวแต่เมื่อทศกรรฐ์ล้มเท่านั้น” และยังประทานพระดำริเพิ่มเติมว่าน่าจะ สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁷ แต่ในรามเกียรติ์ฉบับ พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกลับไม่พบว่า มีตอนใดที่

กล่าวว่าพระรามหรือพระลักษมณ์ทรงขึ้นบนหลังหนุมานหรือวานรตนอื่น⁴⁸ หากการกระทำดังกล่าวได้รับการกล่าวถึงในรามายณะฉบับวามิกิและฉบับกัมพันดิงได้กล่าวมาแล้ว เป็นไปได้หรือไม่ว่า พระราชลัญจกรวังหน้ารูปพระลักษมณ์ทรงหนุมานอาจเป็นมรดกตกทอดจากรามายณะไม่ว่าจะเป็นฉบับวามิกิ ฉบับกัมพัน หรือฉบับอื่นใดที่กล่าวถึงเหตุการณ์ดังกล่าวไว้ และครั้งหนึ่งเคยมีอิทธิพลทางด้านประติมานวิทยาในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ดังเช่นภาพสลักเล่าเรื่องพระลักษมณ์รบอินทรชิตของปราสาทพิมาย

ภาพที่ 10 พระราชลัญจกรวังหน้าเป็นรูปพระลักษมณ์ทรงหนุมาน

(ที่มา: ส.พลายน้อย 2527, 53)

เชิงอรรถ

¹ ทับหลังมารวิชัยของจริงปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
พิมาย จังหวัดนครราชสีมา.

² อย่างไรก็ตาม ความเป็น “เยอะ” ของตัวละครในภาพเล่าเรื่องในศิลปะแบบ
นครวัดคงมิใช่เรื่องของความนิยมของช่างตามยุคสมัยเพียงอย่างเดียว แต่อาจอยู่ใน
เงื่อนไขของการฟื้นฟูลัทธิไวยุทธในช่วงนั้นด้วย เนื่องจากเทพปกรณัมหลักของ
ลัทธินี้ ซึ่งมีอิทธิพลต่อการสร้างภาพสลักของกัมพูชา อันได้แก่ รามายณะและ
มหาภารตะต่างก็เล่าเรื่องการสู้รบกัน ซึ่งจำเป็นต้องมีตัวละครในภาพมากเป็น
ธรรมดาอยู่นั่นเอง.

³ Bruno Dagens, 1988, “Autour de l’iconographie de Pimay,”
in *La Thaïlande des débuts de son histoire jusqu’ au XVe siècle*,
Premier Symposium Franco-Thai ,18 - 24 Juillet 1988, Université
Silpakorn, Bangkok. p. 17 - 37.; Vittorio Roveda, 2005, *Images of the
Gods: Khmer mythology in Cambodia, Thailand and Laos* (Bangkok:
River Books), p.471.

⁴ พิริยะ ไกรฤกษ์, 2555, *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย* (กรุงเทพมหานคร:
ริเวอร์บุ๊กส์), น. 36: ภาพที่ 2.300.

การตีความใหม่ของภาพสลักเล่าเรื่องพระลักษมณ์รบอินทรชิตที่ปราสาทพิมาย

⁵ Valmiki, 1992, *The Ramayana of Valmiki*, Translated by Hari Prasad Shastri, 3 vols. (London: Santi Sadan), p.110 - 111.

⁶ Ibid, p.145 - 155.

⁷ Ibid, p.172 - 189.

⁸ Ibid, p.201 - 208.

⁹ Ibid, p.209 - 214.

¹⁰ Ibid, p.290 - 293.

¹¹ Ibid, p.297 - 305, 308 - 316.

¹² Ibid, p.272 - 275.

¹³ Ibid, p.245 - 266.

¹⁴ Ibid, p.245 - 246. ในฉบับกัมพันกล่าวว่า พระรามทรงมอบศรของ พระดิรุมาล (พระวิษณุ) ให้พระลักษมณ์ทำศึกกับอินทรชิต ดู Kamban, 1996,

Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering, Translated from the Original Tamil by H V Hande (Mumbai: Bharatiya Vidya Bhavan), p.648.

¹⁵ ในฉบับกัมพากล่าวว่าม้าเทียมรถศึกของอินทรชิตมีถึง 1,000 ตัว ดู Ibid, p.662.

¹⁶ ในฉบับกัมพากล่าวว่า ถึงศรมากมายที่ทั้งคู่ใช้เริ่มต้นจากอินทรชิตใช้ศรวายุ-อัสตรัม พระลักษมณ์ก็ใช้ศรเดียวกันดำนไว้แล้วจึงใช้ศรอัคนิ-อัสตรัม วรุณ-อัสตรัม สุรย-อัสตรัม เป็นเพลิง น้ำ และความร้อนตามลำดับ กระหน่ำใส่อินทรชิตที่ทำทลายด้วยศรอลิกันแล้วจึงแผลงศรพรหมศาสตรัม (พรหมาสตร์) ของพระพรหมหมายปลิดชีพพระลักษมณ์ซึ่งก็ได้กลับด้วยศรเดียวกัน จากนั้นอินทรชิตจึงใช้ศรনারายนาสตรัมของพระวิษณุแต่ก็ทำอะไรไม่ได้ จึงใช้ศรปาสุปตารัมของพระศิวะซึ่งกลายร่างเป็นหอก ตรีศูล ธนูเพลิง ภูเขา สายฟ้า ร่างพระยม และอสูรร่างดำทะมึนอยู่ทั่วไปในสมรภูมิ แต่ก็ถูกพระลักษมณ์ยิงสวนด้วยศรเดียวกันอีก ดู Ibid., p.656 - 659.

¹⁷ ในฉบับกัมพันระบุว่าทวยเทพทั้งพระพรหม พระศิวะ และพระดิรุมาล (พระวิษณุ) ต่างเสด็จมาทอดพระเนตรการศึกครั้งนี้เหนือสมรภูมิรบ ดู Kamban, *Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering*, p.649.

¹⁸ Valmiki, *The Ramayana of Valmiki*, p.266.

¹⁹ ในฉบับกัมพันวิไลขณะ ทูลพระลักษมณ์ให้จัดการอินทรชิตก่อนที่จะหลบหนีเพราะจะสังหารอินทรชิตได้ในเวลากลางวันเท่านั้นไม่อาจสังหารได้ในตอนกลางคืน หากไม่รีบสังหารเสียตอนนี้อินทรชิตจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะ พระลักษมณ์จึงใช้ศรรูปวงพระจันทร์ตัดมือข้างที่ถือธนูของอินทรชิต จนกระทั่งอินทรชิตเหาะขึ้นไปบนนภากาศในรูปของพระยมและใช้ตรีศูลหมายปลิดชีพพระลักษมณ์จึงถูกพระลักษมณ์ใช้ศรของเทพเจ้า ซึ่งมีอานุภาพเทียบเท่ากับจักรของพระดิรุมาล วัชราวุธัม (วัชระ) ของพระเทวันทระ (พระอินทร์) ตรีศูลของพระคิเว และศรพรหมศาสตร์มของพระพรหมตัดศีรษะของอินทรชิต ดู Kam-ban, *Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering*, p.656 - 665.

²⁰ ในฉบับกัมพันพระลักษมณ์ได้ถวายเป็นศิระของอินทรชิตแทบบาทของพระรามด้วย ดู Ibid, p.666.

²¹ Valmiki, *The Ramayana of Valmiki*, p.154.

²² Roveda Vittorio, 2003, *Sacred Angkor: The Carved Reliefs of Angkor Wat* (Bangkok: River Books), p. 76 - 79.

²³ Valmiki, 1992, *The Ramayana of Valmiki*, p.253.

²⁴ Kamban, *Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering*, p.543, 572, 613, 645.

²⁵ Ibid, p.589.

²⁶ Ibid, p.621.

²⁷ Ibid, p.243.

²⁸ Ibid, p.654.

²⁹ Ibid, p.279. โรเวดาสันนิษฐานว่า วานรตนนี้อาจเป็นหนุมานหรือสุครีพแต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงในปุราณะ จึงอาจนำมาจากรามายณะฉบับท้องถิ่นในสมัยนั้น ดู Roveda Vittorio, *Sacred Angkor: The Carved Reliefs of Angkor Wat*, p.50 - 53. ส่วนโธมัส เอส. แมกซ์เวลล์ (Thomas S. Maxwell) ตีความว่า เป็นหนุมานที่กำลังใช้หางของพญานาควาสูกีโอบกลมให้ฝ่ายเทพในฐานะที่พระพายเป็นโอรสของพระพายเทพเจ้าแห่งลม ดู Thomas S. Maxwell, 2006, *Of Gods, Kings, and Men: The Reliefs of Angkor Wat* (Chiang Mai: Silkworm Books), p. 25.

³⁰ Vittorio Roveda, *Images of the Gods: Khmer mythology in*

Cambodia, Thailand and Laos, p.468 - 469: fig.10.928.

³¹ Valmiki, 3: 115 - 116.

³² *Ibid*, p.593 - 594.

³³ *Ibid*, p.623 - 627.

³⁴ *Ibid*, p.628.

³⁵ ดูรายละเอียดใน พิชญา สุ่มจินดา, 2555, “ราวณะบุกยมโลกที่ปราสาทพิมาย,” *วิจิตรศิลป์* 3 (มกราคม - มิถุนายน): 59 - 89.

³⁶ Valmiki, 1992, *The Ramayana of Valmiki*. 3: 257.

³⁷ *Ibid*, p.258.

³⁸ *Ibid*, p.260.

³⁹ ดูรายละเอียดใน พิชญา สุ่มจินดา, “ราวณะบุกยมโลกที่ปราสาทพิมาย,” น. 59 - 89.

⁴⁰ นระ-นารายณะ คือ ผู้นำสารแห่งความรักของเทพเจ้าและความภักดีอันเป็นสาระแห่งจิตวิญญาณลงมาสู่โลกมนุษย์ กล่าวกันว่า ทรงเป็นอวตารที่ 4 ในอวตารทั้ง 20 ของพระวิษณุตามคัมภีร์ภควัดปุราณะ ส่วนคัมภีร์เทวีภควัดให้รายละเอียดว่าทรงเป็น 2 ใน 4 ของโอรสแห่งธรรม คือ พระยม (อีกสอง คือ พระหริและพระกฤษณะ) ทั้งนระ-นารายณะต่อมาได้กลายเป็นฤๅษีบำเพ็ญพรตที่หิมาลัทธิมฝั่งแม่น้ำคงคาเป็นเวลาพันปี จนแก่กล้าร้อนถึงพระอินทร์ต้องร้องขอให้ยุติแต่ทั้งสองไม่ยอม พระอินทร์พยายามหาวิธีการให้ทั้งสองเลิกความเพียร แต่ไม่เป็นผลจนถึงขนาดส่งนางอัปสรมาทำลายตบะ แต่ฤๅษีทั้งสองก็ส่งนางอูรวสีอันงามกว่าถวายพระอินทร์เป็นกำนัล พระอินทร์จึงยอมรับในตบะที่แก่กล้าของทั้งคู่และนำนางอูรวสีกลับไปวิมานด้วยกัน ดู Susan L. Huntington, 1985, *The Art of Ancient India* (New York and Tokyo: Weather Hill), p.210 - 211.; อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, 2551, *ตรีมูรติ อภิมหาเทพของฮินดู* (กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ), น. 118 - 119.

⁴¹ Kamban, *Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering*, p.657.

⁴² Valmiki, 1992, *The Ramayana of Valmiki*. 3: 238 - 240.

⁴³ Ibid, p. 242 - 243.

⁴⁴ Ibid, p.237.

การตีความใหม่ของภาพสลักเล่าเรื่องพระลักษณะนรินทร์นเรศวรที่ปราสาทพิมาย

⁴⁵ Ibid, p.244.

⁴⁶ ฤกษ์ฉาย ไทวปาย นวลาส, 2509, *ศรีมหาทศวัตคีตา*, แปลโดย แสง มณีวิฑูร (พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย).

⁴⁷ ส.พลายน้อย (นามแฝง), 2527, *ความรู้เรื่องตราต่าง ๆ พระราชลัญจกร* (กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น), น. 51 - 52.

⁴⁸ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, 2549, *บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก*, 4 เล่ม, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ).

บรรณานุกรม

กฤษณะไทวปายนวยาส. 2509. *ศรีมัททกวัดคีตา*. แปลโดย แสง มนวิฑูร.

พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

พระพุทธรูปพม่าจากทั่วโลก, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. 2549. *บทละครเรื่องรามเกียรติ์*

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก. 4 เล่ม. พิมพ์

ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ.

พิชญา สุ่มจินดา. 2555. “ราวณะบุยกยมโลกที่ปราสาทพิมาย.” *วิจิตรศิลป์* 3

(มกราคม - มิถุนายน): 59 - 89.

พิริยะ ไกรฤกษ์. 2555. *รากเหง้าแห่งศิลปะไทย*. กรุงเทพมหานคร: ริเวอร์บุ๊กส์.

ส.พลายน้อย (นามแฝง). 2527. *ความรู้เรื่องตราต่าง ๆ พระราชลัญจกร*.

กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. 2551. *ศรีมูรติ อภิมหาเทพของฮินดู*. กรุงเทพมหานคร: เมือง

โบราณ.

Dagens, Bruno. 1988. “Autour de l’ iconographie de Pimay,” in *La*

Thaïlande des débuts de son histoire jusqu’ au XVe siècle,

pp. 17 - 37. Premier Symposium Franco-Thai, 18 - 24 Juillet

1988, Universite Silpakorn, Bangkok.

Huntington, Susan L. 1985. *The Art of Ancient India*. New York and

Tokyo: Weather Hill.

- Kamban. 1996. *Kamba Rāmāyanam - an English prose rendering*.
Translated from the Original Tamil by H V Hande. Mumbai:
Bharatiya Vidya Bhavan.
- Maxwell, Thomas S. 2006. *Of Gods, Kings, and Men: The Reliefs of
Angkor Wat*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Roveda, Vittorio. 2005. *Images of the Gods: Khmer mythology in
Cambodia, Thailand and Laos*. Bangkok: River Books.
- Valmiki. 1992. *The Ramayana of Valmiki*. Translated by Hari Prasad
Shastri. 3 vols. London: Santi Sadan.
- Vittorio, Roveda. 2003. *Sacred Angkor: The Carved Reliefs of
Angkor Wat*. Bangkok: River Books.

